

שני פרקים ממחקר על ספר 'שערי שבועות'

מאת

שרגא אברמסון

אמר הכותב: בשנת תשי"ב סיימתי עבודת מחקר על ספר 'שערי שבועות', על מחברו ועל זמנו ומקומו, אף זיהיתי כמה מספריו האחרים שחיבר. פרק אחד מן המחקר הזה פרסמתי ב'תלפיות' שנה ו, עמ' 773, (וחזר ונדפס בספר 'עניינות בספרות הגאונים' עמ' 132), במאמר כבר רמזתי על כמה פרקים של המחקר הזה. על מחקרי הרציתי בהרצאות פומביות בחו"ל ובארץ וכן בשיעורי באוניברסיטה. דברי מתבדרים, כרגיל בין העוסקים בתולדות ההלכה. כאן אני מפרסם שני פרקים מן החלק 'התפשטות הספר'.

פרק א

א

הראבי"ה

ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי היה מן הראשונים בחכמי אשכנז שהשתמשו בהלכות הרי"ף. ואפשר שהיה הראשון שהשתמש ב'שערי שבועות' בכמה מספריו, עיין לקמן, הוא אף מייחס את הספר לרי"ף וקורא לו 'שערי רב אלפס' או 'שערי רבינו יצחק אלפאסי'. הרבה מהם ב'משפטי הכתובה', ראבי"ה חלק רביעי סי' תתקיט:

1. 'ראיתי בשערי רבינו יצחק אלפאסי שכתב הדיינים נהגו להשביע כל בעלי חובות כל שלשים ושלשים יום [ולא יתכן¹ שזה אמרו חכמים על המסרב בציווי ב"ד אבל מחמת עניונו יאחרו עד שיוכל למכור²] (עמ' שו. הערה 448 מוטעית).

2. 'ודלא כאשר כתב בשערי שבועות של רב אלפס דמשכנו בשעת הלואתו הוי ש"ח כר' אליעזר דלזכרון דברים בעלמא נקיט ליה' וכו' (הגהות מיימוניות, הלכות שכירות פ"ב, אות ב).

3. 'מקצת אלו הדברים למדתי משערי רבי יצחק אלפסי וסידרתים ומקצתם (= וקיצרתים) עם קבלתי' וכו'. (ראבי"ה ח"ד עמ' שלח).

4. 'ובשערים אלפאסי (= ובשערי ר"י אלפאסי) כתב שאין הבעל יכול להשביעה בטענת שמא אבל בטענת ברי הרי היא ככל אדם ויכול להשביעה' (לקמן עמ' קיד אות ד)

ונבוא לפרט קצת.

1. 'ואם טוען הבעל שאין לו ואינו יכול לטרוח יבדקו ב"ד שבעירם אם הוא מן

1. המוקף לקוח מן המודכי הגדול שהובא בבית חדש, לקמן עמ' קיב.

2. הנימוק מחאים לדברי שערי שבועות ולא לדברי רב האי שכתב: 'ואם זה על מי שידו משגת ודוחה עצמו,

כל שכן על העני שאין ידו משגת' וכו'.

הרמאים או לאו. ויכולין להשביעו שאין לו במה לפרנסה ולזונה כל שלשים יום. וכן בשאר חובות.

אבל ראיתי בשע[רי] רב יצחק האלפסי שכתב הדיינין נהגו להשביע כל בעלי חובות³ כל שלשים ושלשים⁴. ולא יתכן⁵, אך משביעין אותו פעם אחת כך: אם יש לו עתה מיד שיפרנס או יפרע למלוה ואם אין לו עתה שכשיהיה לו יותר מכדי פרנסתו שיפרע ושוב לא ישבע יותר⁶.

אך אם יעידו שכניו שיש לו יכיפ[ו]ו[ו]הו בסילוא דלא מבע דמא ולא יחלל שם שמים בפרהסיא לישיבע.

הראב"ה השווה את טענת הבעל שאין לו לטענות שאר הלווים שטוענים טענת אין לי שתיקנו גאונים שישבע הטוען כך, ובשניהם פסק שמשביעין את הטוען כל שלשים יום.

3. אפטוביצר, 'מבוא לספר ראב"ה' עמ' 286 כותב: 'ומענין הוא שכבר הרי"ף משתמש בלשון בעל חוב במובן לזה, שעליו לשלם חוב, והוראה זו ללשון בעל חוב לא נמצאת לא בתלמוד ולא בספרות הגאונים, והיא שגורה בפי העם, ובתלמוד הוראת בעל חוב: מלוה נושה, וכו'.

לא שם לב שלשון זה: 'בעלי חובות', אינו לשון שערי רב אלפס, הרי"ף (בלשונו של אפטוביצר) אלא הוא לשונו של ראב"ה! ועל עצם הדבר בנוגע ל'בעל חוב' שפירושו לוזה, עיין למשל מה שכתבתי ב'לשונו' כך טו עמ' 165, שנמצא כבר בתלמוד, עיין מה שכתבתי שם. ויש לציין עוד שכתובת רב שר שלום גאון, שהובאה בראב"ן סי' קטו = אור זרוע בבא קמא סי' שנג וכתובת מהר"ם דפוס פראג סי' חטו כתוב: 'ועוד דיכולין לומר בעלי חובות (כלומר הלווים!) של עבד אי לאו דמיניתייה וחזינן דגבי חד ותרין לא הוינן סמיכי עליה ויהיבין ליה משכון דילך' וכו'. אלא שנראה. רוב לדאי שאין זה לשון הגאון אלא לשונו של ראב"ן. על כל פנים נמצא כבר אצל ראב"ן.

וראה שברמב"ם אנו מוצאים בהלכה אחת, את שני השימושים. בהלכות מלוה ולוה פ"א ה"ג נאמר: 'אסור לאדם להראות עצמו לבעל חובו בזמן שיודע שאין לו'. היינו לפני הלוה. ובהמשך: 'וכן אסור ללוה ליקח הלוה ולהוציאה שלא לצורך ולאבדה עד שלא ימצא בעל חוב מאין יגבה'. היינו המלוה. וכן למשל בפ"ג ה"ב: ראייה שניה שבעל חובו (היינו הלוה), במדינה אחרת וכו'.

זהנני מעיר דרך אגב, בשו"ע חושן משפט סי' קו כתוב בראשו: דין הבא ליפרע שלא בפני בעל חובו, היינו הלוה, וכן בסעיף ב שהעתיק לשון הרמב"ם. אבל בפנים כתוב הרבה: לזה! ויש להוסיף עוד. וכבר נתקבלו דברי אצל הרבה מחברים.

אמנם בשער יג מן הנשבעין ונוטלין בשערי רב אלפס, דף יג ע"ב בדפוס ראם תמצא: 'הכח הז' בעל חוב שגובה מן הערב במקום שלא מצא לגבות מבעל חובו'. כאן יש כבר 'בעל חוב' בשני מובנים המלוה והלוה. אלא שאין אנו יודעים את זמנו של המתרגם. על כל פנים היה לפני זמנו של ראב"ה.

ועיין הלכות ר' יצחק בן גיאת הלכות חשובה עמ' מז (ועיין ערוך ערך קפ): תנן החם (קידושין מ, ע"א והערות המהדיר אינה נכונה) אין מקיפין לחילול ח' וכו' שאין עושה לו הקב"ה כחונני המקיף פיר[ו]ן[ו] שאין ממתינין לו עד שיעשה זכות כנגדה לדמותה החונני המקיף לו בעל החוב את חובו עד שיפרענו [למחר], כן כתיבונים בסוף חלק שני].

בנו"א וכן באור זרוע נוסף: יום.

אפטוביצר כנ"ל ד"ה והענין, העיר לנכון: 'ושם [בש"ש] מבואר שהלשון ולא יתכן וכו' הוא מדברי המחבר שהוא מעתיק לשון רב האי' וכו'. ולא עמד על התוכן שהעירות עליי.

בכתובות מהר"ם דפוס פראג סי' נב (אפטוביצר הנ"ל) כתוב: ועוד דן (מהר"ם) הלוה שטוען ואמר אין לי במה לפרוע שנשבע מיד לאחר זמן בית דין שהן לי יום! ונשמטה שם פסקה ועל ידי זה הסימן אינו מובן.

לאחר מכן הביא דעת שערי ר' יצחק אלפאסי שאין להשביע אלא פעם אחת בלבד, לאחר חשעים יום.

דברי השערים נמצאים בשער יט של שערי שבועות, אמנם לא בלשון ממש שניסח הראב"ה, שם הוא מדבר על מהות השבועה ועל דיניה.

על כל פנים 'ולא יתכן' אינם מדברי ראב"ה אלא מדברי 'שערי שבועות'. על כן תמוהים דברי בעל 'אור זרוע' לבבא קמא סי' פט שכתוב שם: כתב רב יצחק אלפסי זצ"ל בשערים שלו שהדיינים נהגו להשביע כל בעלי חובות כל ל' ול' יום. ומו"ר ר' אליעזר בן רבי יואל זצ"ל כתב דלא יתכן, אך משביעין אותם בפעם אחת כך שאם יש לו עתה מיד שיפרע, וכו' עד סוף כל הפסק.⁷

נראה מדברי בעל אור זרוע שחילק את המובאה מן שערי ר' יצחק, ומה שכתוב 'ולא יתכן' הם מדברי הראב"ה, ותמוה הוא שהרי אי אפשר לחלק כך, תחלה שיוצא מכאן שלחננו הביא הראב"ה את דברי השערים, שהרי הפסק שלו הוא כפסק של הראב"ה, ועוד. וזה העיקר שהרי 'ולא יתכן' הוא נגד פסקו של הראב"ה קודם לכן! הראב"ה פוסק שמשביעין כל ל' יום, וכאן כתוב: ולא יתכן!

ועל ראב"ה יש לתמוה לכאורה, אנו יודעים שראב"ה הכיר את השער האחרון של 'משפטי שבועות' לרב הא"י גאון והוא מביאו, והובאו דבריו ב'אור זרוע' לבבא קמא סי' תסא: וזה לשון מ"ו רבי אבי העזרי זצ"ל בשער העשרים בשערי השבועות⁸ מצאתי נמי בישראל שאנסוהו גוים לתת להם ממון פלוני אפי' נשא ונתן ביד פטור וכו'. ונמצא בראב"ה סי' אלף י (מבוא ראב"ה לר"א אפטוביצר עמ' 124), ואם כך הדבר כיצד לא ראה שכל דברי בעל שערי שבועות נמצאים בשער אחרון זה של משפטי שבועות?

ואף על פי שבעל שערי שבועות לא הזכיר את ספרו של רב הא"י אלא בסוף דבריו: והזכיר רבינו הא"י זצ"ל בספר הכלל והשרשים לשבועות⁹ כי השבועה המוטלת על מי שאין לו אין מחייבין אותה אלא עד שהיו ממחינים צ' יום וכו' עד סוף השער של שערי שבועות — הכל לקוח משם. ואף ראש שער יט על סידור לבעל חוב בטענת אין לי לקוח משם. ואף את שער יט מן משפטי שבועות מזכיר ראב"ה, עיין אור זרוע לבבא קמא סי' תנג וסי' תנו, ועוד כמה שערים, עיין מבוא לראב"ה הנ"ל עמ' 235-236.

אמנם אף באור זרוע בבא קמא סי' שמח העתיק משער זה דבר שנוגע לשבועת אשת איש וכותב: כתוב בשער הגדול של שערי השבועות וראוי לידע כי אשת איש אין מחייבין אותה אם נתבעה ונתחייבה בשבועה אין ב"ד מחייבין אותה אפי' במקום פקדון וכו'. והכל כחוב במשפטי שבועות, בסופו.

ואפשר שבעל אור זרוע לא העתיק ממשפטי שבועות אלא ממי שהביא את דבריו. בסי' שנא שם, נאמר עליו בגליון המדכי כתב יד ניו יורק: פסק רבי אבי"ה המלוה או המפקיד

7. אמנם כבר הראיתי ב'סיני' כרך כג תש"ה, עמ' ס על דבר דומה באור זרוע שיחס לרבנו חננאל דיעה שהובאה אמנם בר"ח אלא שהוא חולק עליה. והוא הדין כאן: באו"ז זכר שדיעה כזאת שנדחית נמצאת בראב"ה, אבל לא שראב"ה דחה אותה אלא המקור שמשם הובאה דחה אותה וכיוצא בו יש עוד בראשונים.

8. על שם זה של ספרו של רב הא"י כתבתי בהקדמה לספר משפטי שבועות, שיופיע בקרוב, אי"ה.

9. כן שמו הערכי של ספר משפטי שבועות. עיין 'סיני' כרך כג, עמ' ס.

פקדון לאשה בזמן הזה שהם נושאי' ונותני' בתוך הבית וכו' מא"ז. היינו שהעתיק מן אור זרוע, אלא בלשון אחרת קצת!

סי' שמח הועתק בשו"ת מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורק 'שערי תשובות' מהדורת בלאך ברלין, עמ' 154 סי' רט, בטעות: בשער גדול של שערים שבעים ורואי לידע וכו'. המהדיר שלא הזכיר את אור זרוע נתקשה בתיקונים ואף השיבוש שבכתב היד שנוכר בהערה ב. (וכל הסימן שם הועתק מאור זרוע סי' שמח, שמט, שנ, אמצע.) אלא שהכל לקוח מראבי"ה סי' תחרמו, עיין תשובות גאוני מזרח ומערב הערה ג לסי' כ ומבוא לראבי"ה של אפטוביצר עמ' 235-236.

והנה בעיקר הדין שלא הזכיר את השמתא שמשמחין לפני הנדוי והיא נזכרת במשפטי שבועות ושערי שבועות, אינו קשה, שהרי אף לפי דבריהם אפשר שאין צורך בשמתא כגון שהנתבע הוציא את הכל ואמר זה יש לי ולא יותר, עיין על זה במקומות הנ"ל.

מרהיטות לשונו של ראבי"ה נראה שהבין שבשערי שבועות הביא דעת רב האי בספרו שיש להשביע את הטוען אין לי כל ל' יום ובעל שערי שבועות חולק עליו וסבור שאין להשביע אלא פעם אחת לאחר חשעים יום, על כרחך אחת אומר שראבי"ה קרא בדברי שערי שבועות: ואומר, היינו זוהי דעתו של בעל שערי שבועות נגד הדעה הקודמת שיש להשביע כל ל' יום, ולא קרא ואומר, היינו שזוהי דעתו של רב האי שאין להשביע כל ל' יום, זוהי האמת. וכן מפורש בסוף משפטי שבועות. ועל פי הבנתו של ראבי"ה כתב בעל אור זרוע את דבריו. ואף על פי שכבר ידענו שיש שמחבר מביא דעה מן הדעות ומתנגד לה, והבאים אחריו מייחסים את הדעה הנדחית למחבר שהביא אותה ודחאה, והבאתי דוגמא לכך מבעל אור זרוע, מכל מקום כאן הואיל ואנחנו יודעים את מקורם של דברי בעל אור זרוע, נראה שהוא נמשך אחרי הראבי"ה.

ומפורש יוצא יסוד להשערתי על קריאת הראבי"ה, בדברי המרדכי הארוך שהביא בעל 'בית חדש', חושן משפט סי' צט אות ה: 'ובמרדכי הארוך מצאתי משם רב אלפס בשעריו¹⁰ וזה לשונו: ורב האי גאון כתב בשערי שבועות שלו על כל האומר כך שישבע צ' יום כדין אדרכתא פרק הגזול בתרא וכתבין פתיחא. ולא יתכן שזה אמרו חכמים על המסרב בציווי ב"ד אבל מחמת עניות יאחרו עד שיוכל למכור אם יש לו ואם אין לו משביעין אותו. וכתב ראבי"ה בזה ישרו ל' דבריו מדברי רבינו האי עכ"ל.

הרי לפניך שסברו שראבי"ה הבין שבעל שערי שבועות חולק על רב האי, וראבי"ה אומר שדברי בעל שערי שבועות ישרו בעיניו מדברי רב האי!

ואף על פי שקשה להבין כיצד פרנס ראבי"ה את דברי שערי שבועות, שאף הוא כתב תחלה שמשביעין כל ל' יום כמות שראינו לעיל, עם סוף דבריו שמשביעין לאחר צ' יום. דברי ראבי"ה לא נלקחו ממשפטי הכתובה שלו, ראבי"ה סי' תחקיט, שכן הלשון הזה אינו שם כלל, ועל מקומם האמיתי עיין מה שכתבתי לקמן.

לנכון הבין ב'הגהות מיימוניות' פרק ב ממלוה ולוה אות ג, שרב האי הוא שפסק שאין משביעין אלא אחר צ' יום, פעם אחת, 'וכן כתב ר"י ב"ר ראובן. ועוד כתב (היינו רב האי!) דאין להשביעו עד שישמתוהו צ' יום ק"ו מאדרכתא' כו'.

וכאן מקום להעיר על 'דיני שבועות בחרזים' שמיחס לרב האי, 'גנוי נסחרות' של קובאק שנה ג עמ' 67, ובמקומות אחרים, שם נאמר:

10. היינו בשערי שבועות שיחסוהו לרי"ף.

וטען אין יכולת לו לשלם, יהי נשבע בלי יש לו בהעלם /
 יהי נתפש ולחדשים שלשה, יהי נשבע שבועה זו חדשה /
 שלשים יום תחלה אין להחריד (להאריך), ובנכסים למלוה אין להחריד (להחריך) /
 ונאמר כי בלא שקט ורבץ, לבל יטרח ממון רעו לקבץ /
 ובשנים אחר יגע במלוה, ולא מצא מכר קרקע יקוה /
 ובשלישים אשר קנה בטורח, קבץ ממון כאיש גבור בארץ וכו'.

כאן כתוב שנשבע לאחר צ' יום, ואחר כך מורידין לנכסיו, אבל כתב אף שמשביעין אותן בתחילת צ' יום שאין לו, והוא תמוה שבועה זו מהיכן, והיא שלא כדעת רב האי! בדוחק אפשר לומר שנשבע כאן פירושו 'חרם' שמקבל עליו על טענתו שאין לו. לאחר מכן כתב בעל החרוזים את סידור כבעל חוב כמות שמפורש ב'משפטי שבועות' של רב האי. ועיין תשובת רב האי ב'תשובות הגאונים' הרכבי סי' קפד.

ר"ח טיקוצינסקי הי"ד בספרו על תקנות הגאונים (גרמנית; תרגום עברי של מ' חבצלת) פרק ג דיבר על תקנת שבועת אין לי, ועיין עוד כגון תשובות הגאונים הרכבי סי' שיט עמ' 150: 'אבל זה שאומרים בבתי דינים שמנדין בפני מי שטוען כי מן הוא ומסדרין עליו דגאמר מיכה מיכה מערכין, אינו מצוי לא במשנה ולא בתלמוד אלא מיגדר מילתא הוא' וכו'. ועיין בתשובת מהר"ם מרוטנבורק מהדורת ראבינאוויץ סי' רסז, ותשובות מהר"ם 'שערי תשובות' עמ' 44 סי' רצז: על שמעון נ"ל כי הדין עמו שיש ליתן לו ל' זמן ב"ד ל' יום, ואינו חייב ליתן לו שום משכון, כי יש לראובן משכון הרבה במידת (כמידת) המשפט שנוהג(ו)ת בישראל שאם לא יפרע תוך ל' יום אחר שיפסקו הדין כי מטו הל' יום יעשו לו דין. ומה שתמהת שנותנין זמן רק ל' יום ולא צ' יום כי ההיא דאדרכתא דכתבינן אמקרקעי היינו היכא דלית ליה ניכסי הכא קמן אז צריכים לכתוב אדרכתא שכל מקום שימצאו מנכסיו שיגבוהו אבל אית לי נכסי קמן ב"ד מגבין אותו מיד אחר ל' יום דזמן ב"ד (א"צ להוסיף ל' יום, שכבר הזכיר למעלה), בפ' הבית והעלייה (ק"ח ע"ב).

ב. רמב"ם פ"י ממלוה ולוה ה"א: המלוה על המשכון בין שהלוהו מעות בין שהלוהו פירות בין משכנו בשעת הלואתו בין שמשכנו אחר הלואתו הרי זה שומר שכר. וכתב על זה בהגהות מיימוניות אות ב: 'וכן מצינו בשערי רב האי וכן בפר"ח וכן בספר רב אלפס וכן דן רבי' אבי"ה הלכה למעשה חלא כאשר כתב בשערי שבועות של רב אלפס דמשכנו בשעת הלואתו הוי ש"ח כר"א דלזכרון דברים בעלמא נקיט ליה. אביאסף. וכיוצא בזה נמצא במרדכי שבועות סי' תשעד: 'ואם באונס נאבד המשכון אין על המלוה כלום לשלם וגובה כל חובו ונשבע כדין שבועת השומרים שהרי שומר שכר הוא. וכן נמצא בשערי רב האי וגם בפ"י ר"ח והאלפס, וכן דן אבי העזרי הלכה למעשה (והא דפסקינן הלכתא מלוה על המשכון שומר שכר הוי) ל"ש משכנו בשעת הלואתו ל"ש משכנו שלא בשעת הלואתו כן פסק האלפס'. אבל בשער תשיעי¹⁰ פסק דבשעת הלואתו הוא שומר חנם ושלא בשעת הלואתו שומר שכר. וכן כתב נמי משם הלכות גדולות. וכאשר פסקו עתה היכא דנאבד באונס דישבע המלוה ויטול מעותיו כמו כן נמי היכא דמשכנו בשעת הלואתא [ונאבד] בכל גניבה ואבידה בלא פשיעה כיון דשומר חנם הוא ישבע ויטול'.

וכדעת בעל שערי שבועות כתוב אף בפירוש ר"י אלמנדרי(!) לרי"ף קידושין פ"א אצל מנה אין כאן משכון אין כאן (ש"ס 'אל המקורות' — פרדס' עמ' ב ראש עמודה א): 'נראה לי דדוקא משכנו שבא לידו אחר הלואה הוא שנאמר קנה משכון ואם קידש בו אשה מקודשת

אבל משכך שבא לידו בשעת הלואה לא קנה משכך ואם קידש בו אשה אינה מקודשת, והכי אמרי' אימור דאמר ר' יצחק משכנו שלא בשעת הלואתו משכנו בשעת הלואתו מי אמר, וכן כתוב בספר אלחאוי'.

(ספר אלחאוי' הוא ספר שערי שבועות, כמות שכתבתי בגוף המחקר). ב'שערי רב אלפס' נמצא הפסק בשער התשיעי, ונמצא אף בספר המשכך המיוחס לרב האיי והוא תרגום אחר של שער התשיעי של שערי שבועות, עיין בספר 'עניינות בספרות הגאונים עמ' 132). פסק הלכה זה הוא כפסקו של רב האיי ב'משפטי שבועות' שער יז, שהמלוה על המשכך בשעת הלואתו הרי הוא שומר חנם. ומה שהביא ב'הגהות מיימוניות' משערי רב האיי הרי הוא נגד מה שכתוב במשפטי שבועות!

אלא שכל הפסקים בסוגיא זאת מסובכים בדברי הגאונים והראשונים. אף בהלכות גדולות בכל הנוסחאות, חוץ מכתב יד פריס. ואי אפשר לי לברר כאן את הכל. ואעיר על פרט קטן. ב'ספר המקצועות' עמ' עא סי'סד הובאו דברי הגאונים רב צמח ורב עמרם בפסק הלכה במחלוקת חכמים ור' יהודה והלכה עמי. הסימן הוא מכתב יד אוקספורד, ובאמת נמצא כבר הכל בתוספות רי"ד במקום, ובמקבילה בספר המכריע סי' צא בשם 'הלכות גאונים'. ולדברי רב מחתיה שהובאו שם שפסק כמות רב צמח — עיין בספר העיטור, עיסקא וחוב, חלק שלישי: מלוה על המכון, מהדורת ר' מאיר יונה דף כג סוף ע"ד. והכליבאר אי"ה במקומו.

ג. וכן פסק האלפסי בשע' יא דבטענו חטים והודה לו בשעורים פטור מדמי שעורים אא"כ תפס שעורים כדמשמע הכא בשמעתין [דאמר] ואמאי חטין ושעורין נינהו וכו', עד הכא במאי עסקינן שתפס. והכא נמי גבי חטין ושעורין אי תפס לא מפקינן מיניה. אבל רבינו חם פירש דדוקא הכא דיש לו טענה על שני השעורים מהני תפיסה אבל אם תפס השעורים דאין לו טענה עליהם לא (ור"ת לטעמיה דפירש לעיל פ"ק [והוא דתפס המזיק עצמו]). ואומר רבינו ברות ממגנצא דנראין דברי רבינו חם דוקא בקרן דמשתלם מגופיה אבל דבר המשתלם מן העלייה נכונים דברי האלפסי. (מרדכי בבא קמא סי' מ)

ד. ובשערים אלפאסי כתב שאין הבעל יכול להשביעה בטענת שמא אבל בטענת ברי הרי היא ככל אדם ויכול להשביעה.

ראבי"ה כתב יד סי' תתרי, אפטוביצר, מבוא, עמ' 235. ו'בשערים אלפאסי' כך כתוב בכתב היד ותיקן אפטוביצר, שם: ובשערי רב האיי, משום שמצא את הפסק ב'משפטי שבועות' של רב האיי שער ה, דפוס המבורג דף ד ע"א: 'וזה שאמרנו שאין יכול להשביעה בטענת שמא אבל אם טוענה טענת בריא, כגון שאמר לה נתתי לך כך וכך החזירה לי והיא אומרת לא היו דברים מעולם חייבת לי שבוע לו כשאר כל אדם'. ובהערה 1 כתב אפטוביצר: ונולדה הטעות על ידי שהובאו לפני זה דברי אלפאסי.

ונראה שאין להגיה. אמנם ראבי"ה מביא הרבה פעמים את דברי רב האיי, 'שערי רב האיי' אבל בקיאותו של ראבי"ה בשערי שבועות ושימושן בו היו גדולים יותר. וכבר ראינו לעיל שראבי"ה מביא דברי רב האיי לא מתוך ספרו אלא על פי שערי שבועות. ואף כאן הדברים נמצאים בשערי שבועות השער הששה עשר האופן הא' והט'. באופן א' הוא מביא שאין להשביע את אשתו מספק, ובאופן ט כתוב: 'במקום שיטעון הבעל על אשתו בטענת בריא או היורשין דינא כשאר בני אדם דין מחיוב שבועה. (בתשובות מהר"ם מרוטנבורק, פראג סי' תתקפב, בחשובת רב ידידיה הביא אמנם את דברי רב האיי בשערים שלו). ספק הוא מה שמצאנו במרדכי שבועות סי' תשעא; תשובות מהר"ם מרוטנבורק סי'

חרט: לעניין האומר אל תפרעני אלא בעדים וטען הלוה שפרעו והלכו למדינת הים: פירש ר"ח שנאמן, וכ"נ לראבי"ה עיקר ולרמב"ם (פרק טו ממלוה ולוה) ודלא כרב אלפס אבל בשערי' שער יג פסק כר"ח. קרוב לדאי שההקבלה שמקביל כאן את דברי רב אלפס והשערים אינה של ראבי"ה, כי כמדומה שאין זו דרכו של ראבי"ה, על כן נראה שהיא של של מהר"ם שהזכיר אף את הרמב"ם.

ואל אחרון אני בא. עד עכשיו ראינו שראבי"ה מזכיר פסקים של השערים וסמוכין שהוא מסמך על דברי השערים, אכן בסימן זה אנו רואים העתקה כמעט מילולית של קטע גדול מדברי השערים והוספות שהוסיף ראבי"ה בדבריו. במשפטי הכתובה, מרדכי כתובות סי' רכ = ראבי"ה חלק ד עמ' שלג ואילך מדבר ראבי"ה על פרעון חוב וכתובת אשה מי קודם ואם אין כדי פרעון שניהם כיצד נוהגים, ובסוף העניין מסיים (מרדכי שם וראבי"ה עמ' שלח): 'מקצת אלו דברים למדתי משערי ר' יצחק אלפס (רי"ף) וסידרתים (וקיצרתים)¹¹ עם קבלתי'. וכל הדברים נמצאים בשערים השער הי"ג מן הנשבעין ונוטלין יד קרוב לסוף עמוד ב עד סוף השער.

(ראבי"ה הוסיף כמה דברים של הרי"ף ושל ההלכות גדולות וביאור דברים). ובמרדכי הוסיף אף את דברי המיימוני פרק יד! כאן אין העניין בשימוש בספר הלכה, אלא העתקה ממנו לפי הצורך!

ב.

והנה בתשובות מהר"ם מרוטנבורק מהדורת רנ"נ ראבינאוויץ סי' קה ישנה כתובת ובה נאמר: 'ענייני שבועות כאשר בינתי משערי רב אלפס ואני קצרתי'. ומביא שם הפרש בין שבועה דאורייתא ודנשבעין ולא משלמין בנטילת חפץ בידו, ובין שבועה דרבנן שהיא כעין שבועה דאורייתא, כגון הנשבעין ונוטלין יש תפיסת חפץ ובשובעת היסח אין נקיטת חפץ. נשבע ואח"כ באו עדים חייב, בפ' הגזול קמא.

וכאן נגמר הסימן בתשובה, בכתב יד זה.

על זה כתב אפטוביצר, 'מבוא לספר ראבי"ה' עמ' 124 שזה סגנונו של ראבי"ה, כמו בהלכות עירובין (ח"א עמ' 393) סי' שעט, וכן מה שכתב ב'משפטי הכתובה' כמות שהבאתי לעיל, 'וכן היא דרכו של ראבי"ה שלאחר ביאור המסכת במשא ומתו ופלפול חזור ומסדר פסקים והלכות על סדר אותה מסכת'. ואף כאן סימנים קג"קד בתשובות מהר"ם שהם למסכת שבועות דף מו הביא בסוף עניני שבועות.

ראיותיו של אפטוביצר אינן ראיות, כמובן, אבל דעתו נכונה, שראבי"ה קיצר כאן דינים משערי שבועות, אבל לא שורות אחדות בלבד, כמות שנמצא בתשובות מהר"ם, אלא יותר מזה, והקיצור היה בסוף מסכת שבועות. ומפורש הדבר במרדכי לכתובות פרק א', סי' קמ: 'פסק רב אלפס בשער יב, אם אמר מנה לי בידך וזה טוען איני יודע מה אתה אומר ובאו עדים כמו שאמר התובע ישבע ויטול, ואם אמר שוב נזכרתי ופרעתי לא הוחזק כפרן בזה וישבע ולא ישלם. ואם בא לצאת ידי שמים אם אין יודע ישלם כדאיתא בהגזול בתרא¹² ואם

11. הנוסח 'וקיצרתים' נמצא בכתב יד אחד של ראבי"ה ואיננו נכון, כי אין כאן קיצור אלא כמעט כלשון השערים, וחוספת עליו.

12. בבא קמא קיח, ע"א.

יש עד שלוח וזה אומר איני יודע ישבע שבועה מן התורה, דאמר מר כל מקום ששנים מחייבין אותו ממון עד אחד מחייבו שבועה. וכתב ראבי"ה בסוף שבועות, לא הבנתי אם רי"ף ר"ל שישבע שבועת ברי או ישלם כי סתם דבריו.

הדברים שמדבר עליהם ראבי"ה נמצאים בשער יב מן שערי שבועות, לא בסדר שכתוב כאן אלא תחלה עד אחד ואחר כך שני עדים ואחר כך אם בא לצאת ידי שמים, אלא שזכינו ללמוד כבר מכאן שבסוף מסכת שבועות הביא ראבי"ה דינים מן שערי רב אלפס והעיר עליהם מה שיש לו לדייק בהם.

וכן במרדכי שם סי' קלח"ט, הביא משער יב שאם טען הלוח איני יודע אם פרעתי שחייב לשלם, ואם טען הלוח נזכרתי בעצמי (מעצמי) שהחזרתי לך נאמן בשבועה ובלבד שלא יהא לחובע עדות בקנין או כתוב בשטר. ומעיר על זה במרדכי: 'ונראה מדבריו דעות בקנין כשטר חשוב ולא מצי למימר פרעתי. וכן נראה בשער י ובשער ה ב' פעמים וטעמא משום דסתם קנין לכתיבה עומד אף בהלואה. וראבי"ה רפיא בידיה בסוף שבועות'.
כאן חזר על מקום דברי ראבי"ה שהוא בסוף שבועות, ואף זכינו דרך אגב לרמז ללשונו של ראבי"ה בהערותיו לדברי אחרים: רפיא בידי, ראה לקמן.

ולמקום אחר בדבר ראבי"ה אפשר שרמזו אף במרדכי כתובות סי' קסא: לעניין גביית כתובה ממטלטלין לאחר תקנת הגאונים: 'ה"מ מירושא וכ"ש ממתנת ש"מ דרבנן אבל לא ממקבל מתנת בריא, וכן באביאסף בסוף שבועות בענין הנשבעין ונוטלין'. היינו בקיצור שקיצר ראבי"ה בסוף שבועות את דיני הנשבעין ונוטלין העיר על דין זה.

ג

קיצורי כמה הלכות מן שערי שבועות שראינו לעיל כבר מעלים את ההשערה שמא קיצר ראבי"ה יותר מאשר הלכות בודדות: אם הספר היה חשוב בעיניו, ודבריו נאמרו באריכות ומשא ומתן מעמיק — שמא עלה על דעת ראבי"ה לקצר את הדיון ולהביא את ההלכות גרידא כמות שהסיק בעל שערי שבועות, ולהעיר עליהן מה שנראה לו להעיר, כמות שראינו בהלכות הבדדות?

ואמנם אין צורך בהשערות סתם וכבר יש לנו קיצור לחלק גדול של שערי שבועות שעשה ראבי"ה ואף העיר מה שהעיר על הלכות מסוימות!
וזה הדבר:

לפרק כל הנשבעין במסכת שבועות ישנן במרדכי שתי נוסחאות: האחת קצרה והאחת ארוכה. שתי הנוסחאות ישנן כמעט בכל דפוסי המרדכי הישנים, כגון דפוס בראגאדין, שיב סביוניטה שיד, ואחריהם בכל הדפוסים החדשים. ולא עלה בידי לברר מה טעם נחלקו שתי הנוסחאות זו מזו, כי ברוב כתבי היד שבדקתי (על פי צילומי המכון לתצלומי כתבי יד של הספריה הלאומית בירושלים), נמצאות שתי הנוסחאות, ובמקצתם בלבד שונה המצב: יש שאין בהם הנוסחא אחרינא, כגון כתב יד גולדשמידט, שנמצא בהיכל שלמה בירושלים (כ"י סי' 45), וכגון כ"י ששון 534, וכ"י פרמא 311 (אלא שיש שם הגהה שמקבילה לדף ו ע"ב בדפוס ווילנא, לפני 'הבו דלא לוסיף עלה', בשם ה"ר עזריאל). וכגון כ"י אוקספורד סי' 668. ובכתב יד המוזיאון הבריטי סי' 532 ישנה הנוסחא האחרת וליתא הנוסחא הראשונה, וכן בכתב יד הווחיקן סי' 141 ועוד. ברוב כתבי היד נמצאות שתי הנוסחאות, כמות שכתבתי. ויש לעמוד על כך שבכמה כתבי יד ישנם קטעים מנוסחא ב שנכנסו לנוסחא א. אלא שכל זה מזיק אותנו למחקר מיוחד ומפורט, שראוי לעשותו. על כל פנים המצב הוא שישנה

נוסחא אחת רחבה ביותר ובה הרבה דברים שיש לעמוד עליהם. ויש אף כפולים, כגון בראש הנוסחא הראשונה: 'בעל הבית טרוד בפועליו בירושלמי גרסינן', וזה חוזר אף בנוסחא האחרת, ויש שם חוספת: 'אם יש עדים שתבעו בזמנו ואמר לו מאז שפרע'.

ד

וכאן באה הוכחה לדברי: במדכי שם דף ח ע"א:

כתוב שם: [בפרק עשרים משערי שבועות]. שלשים הן הנשבעין ונוטלין, ט"ז במחני' בפרק כל הנשבעין והשאר מפוזרין בתלמוד. יז המוציא הוצאות על נכסי אשתו.

יח המכיר כליו וספריו ביד אחר וכו' עד שלשים, הטוען טענת גנב וגזלן, הכל כלשונו וכסדרו של בעל 'שערי שבועות'.

לאחר מכן הוא ממשיך: נחזור לפרש המפורשין בפ' כל הנשבעין, דוק התם ותשכת. המחיה אצל חנוני וכו', עיין לקמן.

יא. הפוגמת כתובתה או שטר חובו והחוב קנוי לו בקנין בלא שטר אינו נפרע השאר אלא בשבועה. ומפרש פרק הכותב שהיא שבועה דרבנן (כתובות פז ע"ב). עד כאן לשון שערי שבועות; ואני אבי"ה רפיא בידי שיהא הקנין כמו שטר לישבע וליטול אע"ג דסתם קנין לכתיבה עומד ואין נראה לי.

ופוגמת כתובתה בעדים איבעיא לן וכו'. זהו קיצור מדברי שערי שבועות.

ראבי"ה מפקפק איפא אם קנין הוא כמו שטר שנשבע ונוטל. וכבר ראינו שמדכי הביא בשם ראבי"ה את הפקפוק הזה.

יג. מנכסים משועבדים, קיצור כל השער, ומזכיר את שערי שבועות על דין אחד: ובשערים פסק האלפסי דה"ה אם הודה וכו' (=שער יג הכח הח') עד הסוף, וכאן קיצור מופלג של קדימת בעל חוב.

יד. הבא ליפרע מנכסי יתומים (דף ח ע"ב), יש לשאול מה הוצרך לשנות בפרקין בשתי בבות הבא ליפרע מנכסי יתומים לא יפרע אלא בשבועה והלא כבר שנה מנכסים משועבדים לא יפרע אלא בשבועה והירושה אינה פחותה מהן וכו' ונראה לתרץ וכו' (בש"ש: ולפי דעתי מצאתי תירוץ נכון וברור וכו').

טו. יתומים מן היתומים, חסר בדפוסים שערי שבועות והשלמתי על פי כתב יד פרמא. וכן הבא אחריו: יז: המוציא הוצאות על נכסי אשתו, שחסר בדפוס והשלמתי על פי כתב יד הנ"ל, עיין בנספח, סוף הפרק השני.

יח. (בדפוסים: טו). המכיר כליו וכו'. כאן לא הביא שום דין ובשערי שבועות האריך הרבה.

והוא הדין לשער יט שנים או חזין בטלית קיצר ולא הביא שום דין, ובשערי שבועות פירט.

כ. מי שהלוה על המשכון נאמן לישבע וליטול כדי שויו מפני שהוחזק במשכון. בשערי שבועות רמז לשער ט שבו האריך בדיני המשכון.

כא. איתרע שטרא, שאמר [לוה] פרעתי מקצת אפילו כתוב בו נאמנות וכו'.

כב. מי שחשוד על השבועה שכנגדו נשבע ונוטל. בשערי שבועות אין פירוש יותר אלא שרמו: וכבר פירשנוהו בספר זה, היינו בשער יז בחלק הראשון.

כג. האי מאן דמפיק שטרא וקאמר אשתבע לי דלא פרעתין. בשערי שבועות מקוצר ולא הביא אלא דברי החלמה, שבועות מא ע"א, בלבד. והוסיף: שהוציא שטר חוב על חבירו בלא נאמנות, והוא מובן, אלא שבשערי שבועות הביא דין זה כמה פעמים לפני כן וביררתי את ההלכה לפי דעתו על פי המקור הערבי ועל פי דברי ראשונים שלא הובאו בטור וש"ע. עיין באריכות בדברי על גוף שערי שבועות.

כד. בפ' האיש מקדש צאו וקדשו לי את האשה וכו'. והשתא דתקון רבנן שבועת היסט משתבע מלוה וכו'. ואל יטעה אדם לומר שאותה שבועה שהמלוה נשבע היא שבועת היסט שאין זו אלא שבועה דרבנן כעין דאורייתא. שערי שבועות שער כד. ('אל יטעה' הוא כלשון שערי שבועות והשאר לשון המקצר).

כה. מסור מפורש בהגוזל בתרא, ולא יותר. בשערי שבועות הרחיב את הדיבור בזה. כו. האי דבטש בכיספא, בהכונס. בשערי שבועות פירש וביאר. כז. המדליק את הגדיש, בהכונס. בשערי שבועות: יש בו ג' דינים וביאר אותם. כח. אנס נשא ונתן ביד, בהגוזל בתרא, דינו כמסור. — קיצור מופלג בדינים אלה, ובשערי שבועות פירט הרבה.

כט. שתי כתי עדים המכחישות זו את זו, — בשערי שבועות בביאור יתר. שלשים. הכופר בכל הפקדון והביא התובע עדים על מקצת הפקדון הוחזק כפרן ונשבע ונוטל משא"כ במלוה דאישתמוטי קא משתמיט.

הקיצורים שראינו, יש מהם שנעתקו לזכרון בלבד ואין בהם יותר מאשר במשנה, ויש מהם שנכללו בהם מחידושי בעל שערי שבועות, ומהם שהמקצר התנגד להם. ומה הטעם? משום שאלו שנוכרים במשנה נתפרשו במקומם במשנה ואין צורך אלא להזכירם לשם השלמת המספר שלשים, כעין מה שכתב בעל 'ספר הדין', עיין במחקר גופו. ובאחרים שיש לו להוסיף מדברי בעל שערי שבועות — הוסיף.

על כל פנים ההערה 'ואני אבי"ה רפיא בידי' מראה שראבי"ה הוא המקצר, והוא קיצר את כל שערי שבועות, כמות שראינו מן המובאות. ובמרדכי הובאו קיצור שלשים הנשבעים ונוטלים בלבד.

ה

לעיל ראינו שכמה מן הערותיו של ראבי"ה על דברי אחרים פותחות בלשון 'רפיא בידי' (הלשון בשבת, ק"ג ע"א וש"נ). ואמנם בדיקה בלשונו של ראבי"ה מראה שזהו לשון מובהק אצלו.

ותחלה נציין שכבר רשם אפטוביצר, מבוא, עמ' 102 שלשה מקומות שבהם נמצא לשון זה:

בראבי"ה חלק שני עמ' 290 לאחר דיון בדברי רש"י ורבנו תם ודבריו שלו עצמו. (ושם יש אף שלא ישרו דברי ר"ת בעיניו).

ושם עמ' 317 לענין קדושת בית הכנסת, בלי להביא דעות אחרת.

ושם עמ' 346 שמסופק בעיקר הדין.

וראוי להוסיף עוד מקומות שראבי"ה משתמש בביטוי זה. כגון במרדכי בבא מציעא סי' רלב (על ראב"ן, סי' שלח הועתק מאביאסף): 'ואדם שלוה [מחבירו] על משכנו וא"ל משכך של עובד כוכבים הוא וכשבא לפדותו וטוען שלי הוא ורמיתך מותר לקבל הימנו

[רבית] ואפילו רוצה לישבע שאינו של עובד כוכבים יכול זה לומר איני מאמין אלא לדבריו הראשונים. ורפיא בידי ע"כ שורש דבריו והוא האריך ואני קצרתי ובמקצת הפסקים האלו לבי מהסס ויש להשיב והמשכיל יבין. העתק מספר אבי אסף.
ובמרדכי לבבא בתרא סי' תע (נגד ראב"ן).

ובאור זרוע הלכות עגונה, חלק א סי' תרצו: ומורי ראב"ה כתב שלחי יבמות דרפיא בידו וכו' (זו וזו שלקמן בדיקת קרובים לקוחות בודאי מתוספותיו ליבמות).
ועוד שם הלכות גיטין סוף סי' תשכט, (כותב ראב"ה): ובאתרוך (גיטין כח ע"א) רפיא בידי דועירא תלמיד הוא לגבי ר' יוחנן.

וזה לשון מרדכי בבא קמא סי' קצו (לדף קיח ע"א): 'אמר אביי ה"ק מלוה ניתנה ליתבע [וכו'] כתב האלפסי דאם ישיב לו במדבר ואין בעל האבידה או המפקיד רוצה לקבלם במדבר האחריות על הנפקד והמוצא עד שיתנם לו ביישוב. וכתב ראב"ה רפיא בידי שודאי אם היה יכול להניחם ביישוב אפשר להיות כדבריו אבל אם מפני הסכנה הוציאם או שלא רצו להניחם שם משום שומר שמסר לשומר חייב ונאנסו נראה לי דפטור הנפקד והמוצא'.
ועיין מרדכי ליבמות סי' נח (דפוס ראם ד ע"ב): 'מצאתי הרב רבי משולם שאל את מורי כיון דנוהגין לבדוק [נשים] בנשים אם יכולין לבדוק אפילו קרובות. והשיב כיון דנשים בעלמא אינן ראיות להעיד והכא המנוה מה לי קרובות מה לי רחוקות. ורפיא בידי דאשכחן גבי עדות אשה נשים נאמנות ואעפ"כ אמרי' יש נשים שאינן נאמנות כגון חמותו וכו'. וא"ת התם טעמא דמתכוונא לקלקלה כל שכן הכא שיעידו שקר כדי שתחלוץ ותינשא'.
'איני יודע מי הרב שהשיב לר' משולם ומי אמר רפיא בידי'.

והנה רבנו תם פסק כמות הרב שאף קרובות נאמנות אבל לא נתן טעם לפסקו. וזה לשון מרדכי שם: 'שוב מצאתי בדברי רבי ראב"ה דרבינו תם פסק אפי' נשים שאינן נאמנות לומר מת בעלה נאמנות בבדיקה כמו שנאמנות להביא גיטין שהכתב מוכיח ואין לך כתב גדול מזה דעבידא לאיגלויי.

וכן פסק ראב"ה דאנשים קרובים בודקים החולץ ונשים קרובות בודקות אותה כדאמר [יבמות לט ע"ב] ואשתמודעינהו, משמע אפילו מפי קרוב אפילו מפי אשה דגלויי מילתא בעלמא הוא'.

אם כן לכאורה הרב אינו רבנו תם (ורב משולם אינו רב משולם ממלאן שנחלק עם רבנו תם, עיין בתשובות ספר הישר לרבנו תם), ואף מי שאמר ורפיא בידי אינו ראב"ה שהרי הוא פסק אחרת.

אמנם אפשר שתחלה כתב כך במשא ומתן ואחר כך כתב את הפסק, כמות שהביא מרדכי בשמו. ולפי זה 'רפיא בידי' עדיין הוא של ראב"ה.

ו'מורי' הוא רבנו תם, והמנסח הוא תלמידו, אולי מי שסידר את ספר הישר. ואמנם דעת רבנו תם כפי שהביא אותה ראב"ה נמצאת בספר הישר סי' יח (שלזינגר סי' ס): ונבדקת על פי נשים ואפי' על פי חמש נשים [דאין לך כתב גדול מוכיח מזה דשנים] מוכיחי ועביד לאיגלויי וכו'.

ובתשובות מהר"ם מרוטנבורק דפוס פראג סי' תקסח העתיק את שאלת ר' משולם מ'מורי' ופסקו, ושוב מצאתי בספר ראב"ה דר"ת פסק אפי' נשים שאין נאמנות לומר מת בעלה נאמנות בבדיקה.

וכן פסק רבינו קרובים בודקין את החולץ ונשים קרובות בודקין אותה. הכל כמו בראב"ה סי' תצד.

אבל בסי' תקס"ה בתשובות מהר"ם הביא כמה גאונים כגון ר' מאיר ב"ר קלונימוס ורבי יהודה ב"ר קלונימוס ועוד שאין סומכין על עדות קרובים להכשיר את הקטן לא ליבום ולא לחליצה, ואין ראייה מיבמות לט ע"ב משום 'דהתם גילוי מילתא בעלמא דבלא"ה תופסי' אותו בחזקת אח' עיין שם.

בקיצור מרדכי כ"י פרמא 37 כתב: 'שאל רבי' משולם כיון דסמכין אבדיקת נשים אי מהני אפי' בקרוב' והשיב דאין הכי נמי וכן השיב ראבי"ה. וליתא שם 'ורפיא בידי'. אין צריך לומר שאין חכם אחר שהשתמש בביטוי התלמודי חוץ מן ראבי"ה, שהרי מצאנו למשל לר' יצחק בר שמואל (הר"י בעל התוספות) שאמר בתשובה, אור זרוע לבבא בתרא סי' קכו בדף כ"ב: וקצת הוא רפה בידי, אבל השימוש אינו מצוי כל כך. ואנו מגיעים לשימוש רפיא בידי במקום מסופק מאד בנוגע למקורו.

ב'תשובות ופסקים' מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהדורת אפרים קופפר, ירושלים תשל"ג עמ' 115 סי' ע. בסימן הזה ישנם ליקוטים שונים: מתשובת ר' שמשון משאנץ על אכילת בשר בין י"ז בתמוז לט' באב, ומסיים שלא לשנות מנהג אבותיהם ע"כ לשונו. אחר כך מתחיל עניין חדש ורשום בראשו: מספ' רב שרירא גאון ומתחיל: מנהג כשר הוא שלא לתחוב סכין בפת ואין בו משום דרכי האמורי, ומביא את הירושלמי תרומות פ"ח צריכים מיחוש למה דברייתא חששין.

ואחר כך בהמשך אחד הוא אומר ומה שנוהגין לתת עפר ארץ ישראל בקבריהם עיקרו בירושלמי פ"ט דמס' כלאים ובתנחומא פר' ויחי יעקב. וממשיך: ואית דאמרי אדרבה משם משמ' להיפך דדוקא ארונות שלהם דתרתיו הוו דנקברו שם וגם שמו עפר בתוכם אבל עפר לחדיה בקבר ואין הארון נקבר בארץ דילמ' לא מהני.

וה"נ מיסתברא דאי ס"ד דמהני אמאי מסקי ארוניהו לארץ יביאו עפר למקומם וישימו בקבריהם. ודילמ' משום גלגול עצמות היו מעלים אותם לארץ. ורפיא בידי. ע"כ מספרו. והנה מהלשון ע"כ מספרו, יוצא לכאורה שמוסב על כל הסימן, שבראשו כתוב: מספ' רב שרירא גאון, והוא בלתי אפשרי. ואין ספק שהסימן קטוע וחסר ציון המקור שממנו נלקטו הדברים, ושהוא ליקוט אין צורך להוכיח.

ואם יש צורך לחזק את דבריו הרי העניין של עפר ארץ ישראל מוכיח, שכן הכל ישנו באור זרוע חלק ב' סי' תיט, ובלשון: מצאתי אני המחבר, היינו בעל אור זרוע מצא בין את הראיה ואף את הדחייה חוץ מן הסוף: ה"נ מיסתברא. על כל פנים נראה נכון לומר שאין לראבי"ה כל חלק בליקוטים האלה, שכן ידע בדאי בעל אור זרוע שהיה תלמידו של ראבי"ה את תורתו שנמצאה בספרו. משמע שיש 'רפיא בידי' שאינו של ראבי"ה. ולומר שבעל אור זרוע מצא דברים ולא ידע שהם מתורת ראבי"ה אינו מסתבר. על כל פנים אין זכר לדברים אלו בתורת ראבי"ה שבידינו.

נספח

במרדכי שבועות ישנן כמה הערות על דברי שערי שבועות ורשום בהן: ונ"ל אני הדיוט. ואלה אינן של ראבי"ה אלא הוא רגיל על לשונו של מרדכי (לפעמים על שם מהר"ם), ונמצא בכל ספר המרדכי והמלקטים ממנו. וכבר רשם צונץ, Gesammtlste Schriften, חלק ג עמ' 276-277, ואין טעם לחזור על הנדפס, שם הובאו דברים אף שאינם של מרדכי אלא הערות לספר, כגון מרדכי נדה סי' תשמ"ג 'ולי הדיוט נ"ל להביא ראייה מהא דכתב במרדכי'; וכן שם סי' חשנ ועוד. ויש עוד הערות על ציוניו של צונץ ואין כדאי לטרוח בהן.

ואסיים עניין זה בבירור מעט במה שהובא על שם ראבי"ה. במדרכי שבועות דף ח אמצע ע"א כתוב: האלפס מייתי ירושלמי חד ב"נ אול אידון קומי רבי זעירא כו' [או אישחבע ליה עליה על כל דמגלגל עלך כו']. ואיכא דמקשה עלה מדאמרין עלה ריש פרק המפקיד ירושלמי אמר הריני נשבע וכו' לא חייבה תורה שבועה להחמיר וכו'. וכתב ראבי"ה ח"ל ואני המחבר ל"נ לי פירושה דלא מצינו שגלגל טפי בשבועה דרבנן מבשבועה דאורייתא שהרי הוצרך התלמוד לשאול אי מגלגלין בדרבנן אי לאו אע"ג דבדאורייתא פשיטא לן דמגלגלין ולהעמיד דר' זעירא כתנאי ל"נ לי שא"כ היה פלוגתייהו עלה. להכי נראה לי דלכולי עלמא הוא ופלוגתייהו לא מיירי אלא לענין חיוב כפל שתנא קמא אומר חוששין להערמה שיאמר הריני משלם למיפטר נפשיה מכפל הלכך מגלגלין שבועה שאם לא [ימצא כמה שטען משלם שנים. ור"י אומר ישלם אם [ימצא] ויפטר מכפל. וכי מעיינת בגמ' דילן פרק המפקיד משמע כדפרישית.

בספר האלפס בסוף שבועות מוקי לה כתנאי אבל בשער יז פסק לגלגל טפי בדרבנן מדאורייתא.

המשפט האחרון הוא תוספת מאן דהוא שביקש להסביר קצת את הקיצור שישנו במדרכי לעיל. ומעיר אף על הסתירה שישנה בין הלכות הרי"ף ובין שערי רב אלפס, שאף הוא כידוע של הרי"ף לפי דעתם.

המעתיק קיצר כאן את תחילת העניין ואף את התירוץ ליישב את הסתירה. וחזרו הדברים בקיצור אף בסוף הפרק במדרכי בכתבו את קיצור שער יז של שערי שבועות ואף שם העיר שהאלפס פליג בהא על השערים.

וכאן דבר שראוי לתשומת לב. הוא מקצר את שער יז בהבדל בין שבועה דאורייתא ושבועה דרבנן, ועל זה הוא מביא את הסתירה בירושלמי, וכתוב: ותריץ ר' יוסי בשבועת שומרין דאורייתא ואלפאסי פליג וכו' וראבי"ה מוקי פלוגתא דר' יוסי ורבנן לענין כפל.

את הקושיא בירושלמי הוא מעתיק בשם אלפס: 'בסוף שבועות באלפסי אייתי ירושלמי וכו'. לפי זה יוצא לכאורה ש'ותריץ' הוא. האלפס, ואין הדבר כך, שהרי הרי"ף אינו מבדיל בין שבועה דאורייתא ובין שבועה דרבנן אדרבא, הוא אומר מפורש נגד מי שמבדיל ביניהן. והפירוש 'ותריץ' הוא החכם האחר. ואם הוא מעתיק מן שערי שבועות הרי ותריץ הוא בעל שערי שבועות שהביא את הקושיא ואת התירוץ. ומשום מה (ואולי אחד המעתיקים) ציין כאן: בסוף שבועות באלפסי. ואם הוא מעתיק מן שערי שבועות שער יז, אינו צריך לדברי הרי"ף!

וכדי שהדברים יהיו ברורים לעיין אעתיק את דברי הרי"ף וזה לשונו: ירושלמי חד בר נש אול בעי למידן על תרין דינרין אמר ליה לאו תרין דינרין אנא חייב לך קא טרפין לך א"ל ומילת פלן ופלן א"ל רבי זעירא או הב ליה כל מה דתבע לך או אשתבע ליה על כל מה דהוא מגלגל עלך.

וחזינן מאן רקשי ליה ההוא עובדא משום ההיא דגרסי נמי בגמרא דבני מערבא בתחלת פרק המפקיד אמר הריני נשבע ראה אותן מגלגלין עליו חזר ואמר הריני משלם א"ר יוסי לא חייבתו התורה שבועה להחמיר עליו אלא להקל עליו שאם רצה לשלם ישלם ואם אינו רוצה לשלם ישבע. ופריק כי אמר רבי יוסי בשבועה הכתובה בתורה כגון שבועת

השומרין וכיוצא בה אבל שבועה שהיא תקנת חכמים לא כי היכי דלא תיקשי לן הא דרבי זעירא דחייביניה לאשתבועי על כל מה דמגלגלין עליה. ואנן לא סבירא לן הכי וכו'. המקשה הוא כידוע רבינו חננאל במסכת שבועות מח ע"ב, שמביא תחלה את הירושלמי בשבועות וכותב 'וקשיא לן הא דגרסינן בפרק המפקיד בתלמוד ארץ ישראל וכו' ושנינן כי א"ר יוסי בשבועה הכתובה בתורה וכו', הכל כמו שכתוב ברי"ף חוץ ממה שברי"ף כתוב 'בגמרא דבני מערבא' שהוא לשון שמצוי הדבה ברי"ף על פי רב נסים גאון, ובר"ח כתוב תלמוד ארץ ישראל, כרגיל אצלו.

ומרבינו חננאל לקח בעל שערי שבועות בשער יז את הכל. ואף לשונו מעניין כאן. בשער זה הוא מבדיל בין שבועת דאורייתא ובין שבועה דרבנן ואומר: 'ועוד מצינו בתלמוד ארץ ישראל חלוק רביעי שביניהם שהמחוייב לישיבע שבועת התורה ושילם ולא רצה לישיבע ויש לתובע תביעות אחרות עליו שאינו יכול לחייבו שבועה עליה ורוצה להשביעו בגלגול אותה שבועה שהיה חייב מן התורה אינו יכול לגלגל עליו דהואיל ששילם יצא מדין שבועה אע"פ שחייבו הדין שישבע לו ויפטר הוא אומר אינו רוצה לישיבע ואשלם ושילם כמי שלא היה עליו שבועה דמי ואינו בתורת גלגול, אבל בשבועה דרבנן אינו כן שהכל יכול מגלגלין עליו למחוייב שבועה דרבנן. וכן אמרו חד (מן) בר נש אזל למידן קומיה דר' זעירא וכו' עד מה דהוה הוא מגלגל עלך. ופריך ממאי דאמרי' בפ' המפקיד בתלמוד ירושלמי אמר הריני משלם חוששין אמר ר' יוסי וכו' ותריץ כי אמר רב יוסף בשבועה הכתובה בתורה כגון שבועת השומרין וכיוצא בה אבל שבועה שהיא תקנת חכמים לא. ולא תיקשי לן הא דר' זעירא דחייבו לאשתבועי על מה דמגלגלין עליה'.

עינינו הרואות שבשערי שבועות העתיק את כל לשונו של רבינו חננאל כמעט אות באות, והמופלא הוא שפתח המחבר ואמר ועוד מצינו בתלמוד ארץ ישראל חילוק רביעי, ופריך ותריץ, כאילו הדברים כתובים כך בירושלמי, והחילוק מבואר בירושלמי, שבאמת הכל של רבינו חננאל הוא.

נראה קרוב לדאי שיש כאן גמגום לשון של המתרגם את דברי המחבר מן הערבית לעברית.

על כל פנים דברי ראבי"ה הובאו במדרכי פעמיים: האחת בהמשך לגלגול שבועה ודברי הרי"ף והשנית (בסוף הפרק) בקשר לקיצור דברי 'שערי שבועות'.

וקרוב לומר שהערת ראבי"ה לקוחה מן קיצורו שקיצר את שערי שבועות, אף על פי שהרבה מן קיצור דברי 'שערי שבועות' שבמדרכי מדף ח ע"ב: משערי רב אלפס, שער רביעי ואילך, אפשר שאינם של ראבי"ה אלא של מקצר אחר, עיין מה שכתבתי לעיל, ולשונו מוכיח עליו.

לבסוף יש להעיר שכל דברי הראבי"ה ביישוב הסתירה הובאו באור זרוע למסכת בבא מציעא סימן ג. תחלה הביא את דברי הרי"ף בשבועות כלשונם ואומר עליהם: 'ואלו שני התירוצים תרוייהו אחיין לן בגמגום התירוצ' הראשון וכו'. והא נמי לא מסתבר שר' זעירא עבד עובדא דלא כר' יוסי, דנימוקו עמו (היינו שלא כרי"ף).

ונראה בעיני כמו שפירש לי מו"ר הרב ר' יעקב בן הרב ר' מאיר מפרובינש' זצ"ל דעובדא דעבד ר' זעירא ככולי עלמא עבד וכו'. ושוב ראיתי שכתב מו' אבי העזרי זצ"ל דפלוגתייהו לא איירי אלא לענין כפלי. כלומר דברי ראבי"ה נראו לו לאחר ששמע את הפירוש הזה מר' יעקב מפרובנס.

(את המקום הזה יש להוסיף ל'בעלי התוספות' עמ' 225 ולתקן בהערה שם: סי' רלג. ואף כאן 2 פורש מקומו של ר' יעקב).

ז

אפטוביצר, שם, משער שמסכת שבועות היתה בסוף הספר, והואיל ובסוף סי' קד כתוב: 'ואני המחבר כתבתי דעתי על מקצת דברים הללו בסי' אלף וכה' — 'יצא מזה מספר הסימנים באביאסף אלף וכה עד אלף וקל בקירוב'.

ויש להעמיד על זה, שבתשובות מהר"ם סי' תרי נז) ר סימן אלף מ—של ספר אביאסף: 'השיב רבי אפרים מרעגנשפורק את רבינו יואל הלוי בספר אבי"ה בסי' אלף ומט'.

הסימן עסוק בצורות עופות וסוסים שציירו בבית הכנסת.

והנך לומד דרך אגב שמה שכתב אפטוביצר, שם, שמסכת שבועות היא בסוף הספר משום ש'הוריות ודאי לא ביאר וכן את מסכת אבות ומסכת עבודה זרה כבר סידרה ופירשה ופסקה באבי העזרי', אינו מדויק כל צרכו, כי אמנם פירש את מסכת עבודה זרה באבי העזרי אלא שהוסיף לעסוק בעניינה אף לאחר מסכת שבועות, כמות שאתה רואה.

פ ר ק ב

מן ספר השבועות בחרוזים

א

ב'תשובות הגאונים' שהוציא הודיע הרכבי (בעמך 357): "ובהיותי בירושלם עיה"ק בשנת החרמ"ו הקריבו לי הרבנים ראשי ישיבת גאגין¹ יצ"ו לתשורה כ"י דיני שבועה על דרך השיר בלה"ק, ועל גביהם כתוב בערבית: 'ארגזה'² משתמלא פי אחכאם אלאימאן עלי כתבהא פי כתאב אלאימאן לרבי' האיי זצ"ל אלך' (ארגזה המכילה דיני השבועה כפי שנכתבו בספר השבועות לרבי' האיי זצ"ל וכו').

ומיהו מחבר החרוזים? הכתובת ממשיכה: 'רגזהא אלאסתאד אלגליל ר' לוי בר יעקב אלקלעי' (חברה המורה החשיב ר' לוי בר יעקב אלקלעי).

מיהו ר' לוי זה? הרכבי, שם עמ' 376 הערה לעמ' 201 העיר על דרך הספק: 'שמא הוא ר' לוי בר יעקב שנוכר במחזור רומא, שד"ל, שתיקן 'לוח' על פי הו' שערים שעשה ר' סעדיה [גאון]'. ובעמ' 396, שם הוסיף השערה: 'שמא הוא ר' לוי בר יעקב אלתיבאן ידידו של ר' יהודה הלוי'.

שור, 'החלוץ' שנה יג עמ' 72 התנגד להשערה אחרונה זו, משום שלא מצינו שר' לוי אלתיבאן היה בעל הלכה³ ועוד שסגנונו שונה מסגנון הארגזה⁴.

הרכבי עצמו עמד על זה שר' לוי אלתיבאן היה מסאראגוסה וכאן בכתובת הוא מכונה 'אלקלעי', וכתב: 'אין מזה סתירה⁵ כי יוכל להיות שגר זמן מה בסאראגוסה ואח"כ בקלעה איוב (או אליהוד) או להיפך'.

הרכבי לא הוסיף תיאור של כתב היד ואף לא הדפיס ממנו שום דוגמא, עד שהגיע צילום של כתב היד לידי פרופ' ש' אסף והוא פירסמו כולו, בספר 'מספרות הגאונים', ירושלים תרצ"ג, עמ' 44 ואילך. ומכאן ואילך אני דן על פיו.

ואמר פרופ' אסף: 'כתב היד מכיל ששה דפים כתובים בכתובה מרוקנית וקשה מאד לקריאה. העמוד האחרון הוא מטושטש מאד בצילום ואין כל אפשרות לקראו. בכל עמוד יש כששים שורות ובסך הכל שש מאות ושבעים חרוזים', שם עמ' 42.

שם מחבר החרוזים נמצא בראשי השורות הראשונות של החיבור: לאל חי אני אתן תהלה וכו' ומנהו אשאלה עזרה, יהי משען ומעוז לי.

1. היא ישיבת 'בית אל', נקראה על שם הר"ח אברהם גאגין (הרב אג"ן) בשנת תרט. עיי' על בית מדרש זה ב'תולדות חכמי ירושלים' ח"ג עמ' 121. ועל הרב אג"ן — שם עמ' 276 ועוד שם בכמה מקומות. ובנו ה"ר שלום משה חי, מלא מקום אבותיו בישיבת בית אל, עיי' שם עמ' 312 (נפטר תרמ"ג).

2. 'ארגזה' הוא שיר שדלתו וסוגרו חורזים זה בזה, ואינו צריך להיות בעל חרוז עובר בכל השיר אלא חרחיו מחתלפים, כגון 'מוסר השכל' המיוחס לרב האיי, וכגון דיני ממונות ושבועות שמיחסים אף הם לרב האיי, 'גנוי נסחרות' חלק ג. אף שחברו בדרך זאת אף בחרו עובר בכל השיר. כגון הארגזה של רב שמואל הנגיד 'אהלל (אל) אשר אין לו דמות ותמונה'. בתורת השירה הספרדית הוא נקרא 'שיר חרוזי'.

3. חו אינה ראייה, כמובן. אין אנו יודעים בדיוק את כחו בהלכה.

4. חו ראייה נכונה יותר.

5. פרופ' אסף, לקמן בפנים, חזר על הסתירה הזאת ולא הדגיש שכבר הרגיש בה הרכבי בעצמו ויישב אותה.

ויש להעיר כבר כאן שהמעתיק שכתב את הכתובת על גבי החיבור הוא שכתב אף כותרות לחלקים שונים של החיבור, ובהן הוא רושם את תוכן השורות שלאחר מכן. ויש כמה טעויות בקביעת חלוקת העניינות, כמות שנראה לקמן. ואפשר שטעויות אלה אינן אלא משגגת המעתיק.

ב

מחבר החרוזים מודיע מה טעם בחר בדיני השבועות לחרוז אותם:⁶

ובחרתי בדיני השבועות	אשר הם כיתדות התקועות
בכל משפט להשקיט ריב ומדון	ולדון במ עלי עושה בזדון
ומלאותם במלואת חרוזים	למען יהיו בלב אחוזים
ולא יהיו נהוגים במ שכוחים	אבל כל קוראים במ שמחים

היינו דיני שבועות חשובים והם כיתד התקועה במקום נאמן שעליה תולים הכל (ישעיה כב כה, כג), על כן בחר המחבר לחרוז את הדינים כדי שיהיו הקוראים זוכרים אותם ובדרך השיר נוחים הם להיות זכורים.

שירים לימודיים כאלה מצויים בהרבה מרכזי תורה ולעניינות שונים, בין בהלכות כגון הלכות תפילין של רב יהודה הלוי⁷ והלכות שחיטה והלכות ברכות לר' אליעזר בן נתן הראב"ן⁸, שנדפסו ושנמצאים בכתב יד וככללי הדקדוק של רב שלמה בן גבירול⁹ ועוד. והנימוק שדברי חרוז מועילים לזכרון חוזר אף הוא בשירים כאלה¹⁰.

ועל פי מי חרוז המחבר את הדינים? כלומר איזה ספר הלכות היה לפניו שחיבר את חרוזיו על פיו? בתחלת החיבור אומר המחבר:

'ברשינונו (של ה') כתבי זה אחבר ובשבועות ודיניהם אדבר
אשר פרש למיני מחלקותם וביאור עניניהם עד קצותם
אנוש חכם בכל פירוש וענין רב[ני] האיי גביר גדול ודיין
במחברת אשר חיבר וביאר ועיני עורים פקח והיָאָר,
ומספרי גאונים נקבצו בו דבר גאון וגאון תוך כתבו.

דברי המחבר מורים לכאורה שכל החיבור נוסד על ספר משפטי שבועות של רב האי. וכך הבין אף כותב הכותרת שעל גבי החיבור, כמות שראינו, וכך הבינו אף העוסקים בחיבור זה. אלא שכבר השורה: 'ומספרי גאונים נקבצו בו דבר גאון וגאון תוך כתבו', מראה לכאורה

6. עמ' 44.

7. מתחיל 'ידיד עליך', ופירוש מפורט עליו ב'ערגת הבשם' לר"א ב"ר עזריאל, מהדורת אורבך חלק ב עמ' 36 ואילך.

8. הלכות שחיטה פורסמו על ידי פרופ' ישראל דוידזאן, בספר היובל להגר"ש שקופ, והלכות ברכות נמצאות עדיין בכתב יד, וצילומן מסר לי פרופ' אלבק.

9. הוא ספר 'הענק'.

10. אף ר"ש בן גבירול מנמק את חיבורו בדקדוק בדרך החרוז בנימוק זה: 'יען ראיתי החרוז יתר לכל דבר ואם דרכו מאד נפצרת. שקל שקלתיו ואשימהו לשיר חרוז למען להיות מזכרת'.

שחזר מספרו של רב האיי השתמש המחבר אף בדברי גאונים אחרים¹¹ שמצא בתוך ספריהם.

אין לפרש שהכוונה היא שבחזק ספרו של רב האיי נקבצו אף דברי גאונים אחרים, שאמנם הוא נכון, אלא שאלה הם עניינות בודדים, ומה טעם היה לו למחבר להזכיר זאת, ולא עוד כלום עיסקו של המחבר הוא לגלות מקורותיו של רב האיי בספרו?

ג

אין לנו אלא לבדוק את גוף החיבור ועל ידי בדיקה זאת נבוא לפרש דבר. כבר הרגיש פרופ' אסף עמ' 42 ש'אע"פ שר' לוי (היינו מחבר החרוזים) כותב שהוא מסדר את משפטי השבועות על פי ספרו של רב האיי אולם המעיין יראה שבמקומות רבים הוא נמשך אחרי הספר שערי שבועות לר' יצחק ב"ר ראובן, בין במה שנוגע לסדר ובין במה שנוגע לתוכן כמו שיראה הקורא בהערות הבאות לגוף החרוזים.

הרגשתו של פרופ' אסף היתה נכונה אלא שיש לדקדק בזה הרבה יותר. אנו רואים שיש כאן הלכות שאין להן זכר בספרו של רב האיי, כגון דיני שותפות ועיסקא (עמ' 51 ואילך), שנמצאים בשערי שבועות ולא במשפטי שבועות, כמות שהעיר כבר אסף בהערה 11 שם, וכן בעמ' 56, שורות 280 ואילך העיר אסף שם בהערה 1: 'הרצאה מלאה של שער טו משערי שבועות'.

ולא עוד אלא שיש כאן הלכות שמתנגדות לדעת רב האיי, כגון בעמ' 59, כמות שהעיר אסף שם הע' 1.

כיוצא בו עוד דברים מסתדרים לא לפי סדר משפטי שבועות לרב האיי אלא לפי סדר שערי שבועות, עד עמ' 67 שורה 581, שמתחיל לחרוז דבריו על פי משפטי שבועות.

ד

כיצד לפרנס את כל הדברים האלה?

האמת היא שלא מקומות בודדים נוסדו על ספר שערי שבועות אלא כל החרוזים כולם נוסדו על שערי שבועות, ונוספו בהם הרבה ממקורות אחרים! וזוהי כוונת דבריו שכתב שיש כאן 'דברי גאון וגאון חזק כתבו', שאין הכוונה תוך כתבו של רב האיי, שאינו נכון, כמות שהעירות לעיל, אלא תוך כתבו של מחבר החרוזים. על פי זה מתבאר בין הסדר של ההרצאה ובין התוכן, שיש שהוא מתנגד לרב האיי.

'ספר השבועות' של רב האיי נזכר עוד בפנים החרוזים בעמ' 58 שורה 345; בענין הטוען אין לי לשלם כיצד לנהוג בו 'לרב האיי גאוננו תשובה בספר השבועות היא כתובה'. לשון זה תמוה הוא, כמות שהעיר פרופ' אסף הערה 7 ש'תשובה זו אינה כתובה בספר

11. אבל אף 'גאונים' אחרים, היינו מחברים אחרים, לאו דוקא גאונים במובן המקובל בספרות המחקר אלא כמות שרגיל לקרוא 'גאונים' אף לחכמים שהיו אחר תקופת הגאונים, כידוע. והוא מה שהזכיר 'גאון וגאון' תוך כתבו. היינו דברי אחרים מתוך כתבם. והרמז הוא אף לשערי שבועות, שאמנם הלך בדרכו וברוב המקומות אף לפי סדרו, אבל אינו כרוך אחריו כלל. ויכול להשמיט הלכות שסבור היה שאין צורך להזכירם, ואף להוסיף הלכות שלא דיבר עליהן שערי שבועות ואף לשנות את הסדר שמצא בשערי שבועות! והנני רושם כמה מן הדברים הבולטים בנוגע לסטייתו משערי שבועות, עיין לקמן.

השבועות כי אם להיפך בה נשאל על מה שכתב בספר השבועות'. ויש להוסיף עוד הערה קטנה, שאין זו דרך הגאון להביא בתוך ספרו תשובות שלו. אין זאת אלא שצריך לפרש: 'בספר' — בענין ספר, היינו שרבי האיי כתב אף תשובה בענין זה. ותן דעתך: מה שחרו אחר כך אינו באותה תשובה אלא הכל כמות שכתוב בשערי שבועות בשם רבי האיי 'בספר הכלל והשרשים לשבועות', ומה עניינה של תשובת רבי האיי לכאן? אפשר לומר שזוהי הערת מחבר החרוזים, לומר: שחזן מן הדין שמפורש בשערי שבועות (על שם רבי האיי) ישנה אף תשובה שלו בעניין הזה, ושם הגאון מבאר את המנהגות שנוהגים בטענה זו, ואינו מוסב על מה שלמטה, שאינו אלא העתקה מן שערי שבועות.

אפשר אף לשער שבמקום 'תשובה' צריכה להיות תיבה אחרת, ורצה לומר שהדין שבא לאחר מכן לקוח מספר השבועות לרבי האיי, בניגוד למה שכתב עד כאן שהוא לקוח מן שערי שבועות. והוא ממש מה שאמר בשערי שבועות שהדין של אין לי מפורש בספר השבועות של רבי האיי! אם כן זה מחזק את מה שראינו לעיל שעיקר החרוזים מיוסד על שערי שבועות, וכשיש דין חדש הוא מציין את מקורו, ואף זה מפורש בשערי שבועות, שהוא חרוז על פיו. ואם לשער השערות אפשר שצריך לומר, במקום 'תשובה' — חטובה, כלומר אמירה טובה ויפה. כי ההשוואה לאדרכתא היא השוואה מפי רבי האיי לבד ולא דנו בה אחרים, וההשוואה היא נכונה ומבוררת ומוסברת.

ובתשובת רבי האיי שבתשובות הגאונים הרכיבי שפת נשאל רבי האיי על השוואה זו ואומר שמכל מקום נהגו להשביע כל שלשים יום, ולא השווו זה לזה, עיין שם, ואינו שולל את המנהג הזה.

ואם דברינו אלה נכונים, הרי יש לנו כאן הוכחה נוספת על הקשר שבין החרוזים ובין שערי שבועות, שאף דברים שנאמרו בשערי שבועות על שם אומרים — אף בעל החרוזים מצייןם כך.

ה

כל זה כתבתי לפני עשרות שנים, ונמשכתי, כמו כל לומד, אחרי הכתובת שעל גבי החרוזים ואף לשונו בתחילת החיבור, והיה צריך לדקדק וליישב את הקשיים הנראים לעיין בייחוס החרוזים שנאמרו על פי משפטי שבועות של רבי האיי, ואפשר שאף הרמב"ן במלחמת ה' סוף בבא קמא לעניין המראה לאנס על ממון ישראל, שמביא את דעתו של רבי האיי 'ואף בחרוזותיו כתב כך' — אפשר שאף הוא ראה את החרוזות והבין את דברי המכתב כפשוטם.

כעת, בי"א בתשרי התש"ן בהיותי בניו יורק היה עלי לעיין שוב בחרוזים ונתבאר לי אופיים האמיתי, ואת טעם חיבורם.

הקושי שלא נפתר פתרון גמור הוא: שיש בחרוזים דברים שלא על פי סדר שערי שבועות וזה אפשר היה לתלות באשמת ה'אשם הוותיק': המעתיק, היינו שלא העתיק את החרוזים במקומם. ועוד קושי שאפשר לתלות במעתיק הוא, שיש כמה הלכות חסרות בחרוזים וישנן בשערי שבועות.

אלא קושי נוסף שאין לתלותו במעתיק הוא: שיש כמה דינים בחרוזים אלה שאינם בשערי שבועות, ומה טעמם של אלו? שאם נכון הוא שהוא חורז את הלכותיו של שערי שבועות מה טעמם של הדינים הנוספים? ומה טעם אנו רואים שלאחר שגמר לחרוז על פי

שערי שבועות הוא ממשיך בחרית דנים על פי רב האיי בספר משפטי שבועות ולא הודיע כלל שהוא חורז על פי מקור אחר? והעיקר, מה טעם העלים החורז את מקורו העיקרי היינו שערי שבועות ולא הזכירו אפילו ברמז מועט, לכאורה?

כל הקשיים הללו מתיישבים אם אנו אומרים, שבאמת אין כאן חריזה של ספר מסויים אלא הוא חיבור עצמאי, חיבור לחוד על דיני שבועות, ומקורו הוא רב האיי גאון. ועוד מקור שבעיקרו הוא הולך אחריו, והוא 'שערי שבועות'.

והנה ודאי שאי לפרש את דברי רבא על מי שנהג להחמיר והשביע בשם ה', אלא על המקל שהקל ולא התפישו חפץ בידו, והוא הפירוש הנכון בסוגיא, ועיין למשל ראש משפטי שבועות לרב האיי ורש"י במקום. אם כן מה ענינם של דברי רבא לכאן?¹²

בהערות ל'משפטי שבועות' דקדקתי עוד: בתרגום האחר של הספר. כ"י אוקספורד הלשון: ומנעו את הדיינין להשביע בזולתה (כלומר בזולת האלה!) כמו שאמרו חז"ל אמ' רב האיי דיינא וכו'.

ואף במקור הערבי נאמר: ומנענא אלחוכאם מן אן יחלפו בגיר דלך בקולהם אמר רבא האיי דיינא וכו' ובשניהם לא הזכירו נקיטת חפץ! (במקור מערבי הזכיר נקיטת חפץ לאחר מכן בהבדל בין גזירה ובין שאר השבועות).

מעתה נשווה את החרוזים לשערי שבועות שורה אחר שורה כדי לראות בבירור את היחס ביניהם. הציונים הם כמובן על פי פרסומו של פרופ' אסף.

לאחר ההקדמה שהיא של מחבר החרוזים בלבד, הוא מתחיל לחרוז את הדינים. שו' 13–16. מתחיל בתקנת חכמים שלא להשביע בשם ה' אלא באלה, ובשורות 17–19, הוא מבקש ומשביע את כל קוראי כתבו שימחול לו כל שגגה שימצא. ונראה לי ששורות אלה מקומן אחרי שורה 12, לפני שורה 13 שבה הוא כבר מדבר על תקנת חכמים לא להשביע בשם. (בקשת מחילה על השגגות מצויה הרבה בספרות.)

בשורה 16 לאחר שהוא מזכיר את ביטול השבועה בשם, הוא אומר: 'ומשביע בשם האל אדוניו כבר טועה והוא חוזר לדיניו'. בהערה צויין שבועות לח ע"ב: האי דיינא דאשבע בה' אלהי השמים נעשה כטועה בדבר משנה וחוזר. הציון אינו מפרש את דברי המחבר, שהרי הפירוש בתלמוד הוא שהשביע בה' בלא נקיטת חפץ, אבל לא שהשביע בה' שלא כתקנת חכמים.

ואולם כדברים האלה כתב בעל שערי שבועות! תחלה הוא אומר שהשבועה שבתורה היא בהזכרת שם ה' או כינויו, ואחר כך ביטלו את השבועה בשם ה' ותקנו שישבע באלה, ואף תקנו שהנשבע יטול חפץ בידו והמשביע ישביעו בשבועת האלה. ועל זה הוא מביא את דברי התלמוד: היכי משביעין ליה אמר רב יהודה משביעין אותו שבועה האמורה בתורה... לאתפוש חפצא בידיה, ומכאן אתה למד שמה שאמר רב יהודה משביעין אותו שבועה האמורה בתורה דלאו אשם המיוחד קאמר אלא לאתפוש חפץ. לכך כל המשנה בין להקל בין להחמיר חוזר ונשבע כתקנת (כתקנת) חכמים, וכדרכא דאמר רבא האי דיינא דאשבע בה' אלהי ישראל נעשה כטועה בדבר משנה וחוזר.

12. בעל 'אמרי בינה' על ספר שערי שבועות, עמד כמובן על תמיהה זו וציין ל'בית יוסף' ר'בית חדש' ודרכי משה' לחשן משפט סי' פו, ביישוב דברי תשובת מהרי"ק שרש"י שכתב שאם פסק הדיין להשביע שבועת היסט בנקיטת חפץ הרי זה טועה בדבר משנה וחוזר, וכתבו שפירוש שאם לא רצה לישבע בנקיטת חפץ